

Proměna měst v pozdní antice

Transformation of Cities in Late Antiquity

Tomáš Štěpánek

Abstract:

Cities with gradual development have become the cornerstones of not only the ancient world. Almost all the time the power of the mighty Roman Empire depended on them. The cities there formed the backbone of political power, economy, culture, and education. However, in the late antiquity (in the 4th-6th century AD), this key backbone began to break and change for many reasons, affecting the whole Roman Empire. This period is particularly important as the transitional phase between the Antiquity and the Early Middle Ages, which was not so much depended on the prosperous city. Nowadays, when more than a half of the planet's population lives in the cities, the changes that took place in the late-ancient times are drawing attention of modern science. So how did the cities change in late antiquity? What caused these changes? And what followed them? Is there any analogy of a late-ancient city with a modern city today? With the help of archaeological and written sources, in this paper I discuss three distinctive physical features of the late antique urban development - the shrinking of the inhabited area, the Christianization of the internal development and the fortifications. These features highlight some of the possible causes and consequences of ongoing changes in late-ancient cities. In the final part of the paper I try to outline certain analogies with today's modern city.

Keywords:

Late Antiquity; cities; Roman Empire; urban transformation; urban decline; fortification; Christianization

1 Úvod

Již od počátku starověku byla města základními stavebními kameny tehdejšího světa, protože představovala administrativní, ekonomická, politická, náboženská, vzdělávací i kulturní centra pro své venkovské okolí (Bednařiková, 2003, 29). Vyspělý řecký a římský civilizační okruh byl založený na městech a pouze barbari (Kelti, Germáni, Hunové atp.) žili v neurbanizované (neměstské) společnosti. V pojetí antických autorů (např. Cicero, *De or.* 1.17, Quintilianus, *Inst.* 6.3.17) bylo město znakem civilizace, čistoty, morálních hodnot a jemnosti – *urbanitas* a *romanitas*. Venkov byl hrubý, špinavý, nevzdělaný a zkažený. Již Aristoteles ve 4. století př. n. l. napsal (*Pol.* 1.1253a), že člověk je *zoon politikon*, společenský tvor žijící v obci (*polis*), která je společenstvím rovných za účelem co nejlepšího, nejdokonalejšího a soběstačného života. U pozdně antických autorů (např. u Ammiana Marcellina) se však lze setkat i s odsouzením přepjaté formy *urbanitas*, která se projevovala zahálčivým a líným životem ve městě. Ammianus (*Amm. Marc.* 28.4.28–34) uvádí, že někteří lidé zasvětili svůj život Cirku Maximu, který jim byl chrámem, domovem i občanským shromaždištěm. Salvianus (*Gub.* 7.1.7) odsuzuje obyvatele Trevíru, kteří se oddávali hrám navzdory tomu, že jejich město bylo třikrát vyplněno a oloupeno. Římští poddaní se podle něj v tomto městě pouze smějí a umírají.

Podle encyklopedického slovníku *Brill's New Pauly* (Cancik, Schneider, Salazar, & Orton, 2010) se klasické antické město definuje jako sídliště různé velikosti a s rozdílnými druhy budov, které slouží administrativní, ekonomické a vládní funkci. Do této definice by se také dala zařadit kritéria jako vysoce vyvinutá specializace práce, přítomnost opevnění, sociálně diferenciované společnosti nebo centrální funkce pro okolní venkovskou oblast. Ve starověkém Středomoří se klasickým antickým městem rozumí nikoliv jen sídlištní zástavba či fyzické znaky (hradby atd.), ale spíše sociálně-politické aspekty, které formovala občanská společnost. Jako příklad tohoto pojetí může sloužit Pausaniův (*Paus.* 10.4.1) popis z 2. stol. n. l., kde zmiňuje osadu Panopeus, ve které nejsou ani úřady ani *gymnasion*, divadlo, *agora* ba ani voda, jež by stékala do kašny, ale která i přes to byla tehdejší společností považována za město. Pro antickou společnost totiž hrála důležitou roli správní a samosprávná funkce města.

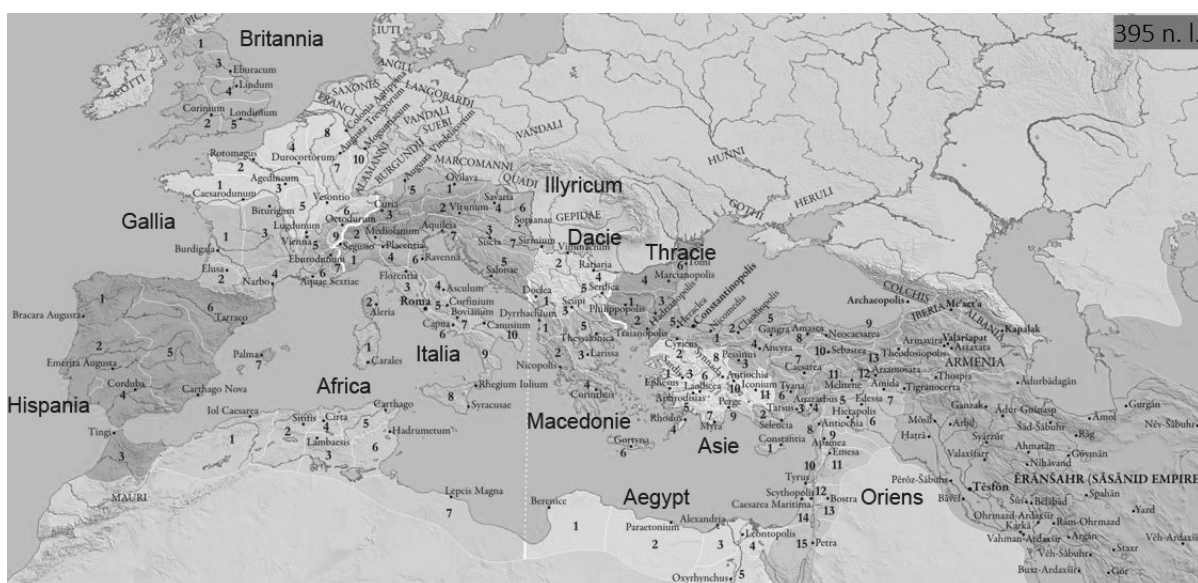
Ve východních částech Středomoří se stal městský stát (*polis*) charakteristickým státním útvarům již na počátku 1. tisíciletí př. n. l. Počátky městské civilizace musíme klást o několik dalších tisíciletí nazpět.⁸ Když do této oblasti ve 2. stol. př. n. l. začali politicky a vojensky pronikat Římané, mělo za sebou východní Středomoří bezmála tři tisíce let nepřetržitého urbánního vývoje. Městská kultura tak měla dostatek času zapustit zde své kořeny. Na východě římské říše byla ve 2. stol. n. l. síť měst tak hustá, že podle Aelia Aristida (*Or.* 93) člověk mohl projet několik měst v jediný den, ale přišlo mu to jako by projížděl skrz jedno. Nacházela se zde největší centra římské říše – Alexandrie, Antiochie snad až s půl milionem⁹ obyvatel, Efez, Smyrna, Pergamon, Athény nebo Apamea se sto tisíci obyvateli. Oproti západní polovině se na Východě také nacházelo více středně velkých měst s deseti až čtyřiceti tisíci obyvateli. Z velké části za to východ vděčil delší urbanizační historii. A tato výhoda bude v pozdní antice hrát roli v transformaci klasických měst v ta raně středověká. V tomto příspěvku popisované základní rysy (zmenšování vnitřní zástavby, demonumentalizace a stavba fortifikací) se na východě projevovaly později než na západě a jiným způsobem.

Naproti tomu ve většině západních oblastí byl fenomén plně urbanizovaných sídlištních celků od 2. století př. n. l. uměle implementován Římany. Ti při zakládání měst na západě někdy rozšiřovali již existující protourbánní sídliště, jindy upřednostňovali nová založení (např. veteránské kolonie). Přemísťování iberských, keltských, germánských

⁸ O nejstarších městech na Blízkém východě např. Pedersén, Sinclair, Hein, & Andersson (2010) a Gates (2011).

⁹ Číselné údaje o počtu obyvatelstva ve zmiňovaných městech jsou převzaté ze Zuiderhoek (2013).

i ilyrských sídlišť ze špatně dostupných výšinných lokalit do nížin, často na důležité křižovatky pozemních tras, sloužilo k lepší politické i vojenské kontrole, dále jako podpora vývoje těchto nových sídlišť v politická, kulturní a ekonomická centra pro své zázemí a v neposlední řadě také k úspěšné romanizaci získaného území. Tato římská městská centra, ať už měla jakýkoliv právní status (např. *colonia*, *municipium*, *civitas peregrinum*), se ve většině případů vyvinula v plně urbanizovaná centra (Caesaraugusta – Zaragoza, Colonia Copia Claudia Augusta Lugdunum – Lyon, Colonia Claudia Ara Agrippinensium – Kolín nad Rýnem). Stejně tak se mohla rozvinout i právně nižší sídliště (*vicus*, *canabae*) situovaná blízko velkých vojenských táborů nebo při brodech řek (Vindobona – Vídeň, Argentoratum – Štrasburk). Systematická, i když ne všude stejně intenzivní urbanizace římské říše, byla možná pouze na pozadí ekonomické prosperity i vojenské stability, která za římské dominance panovala.

obr.1 – Rozsah a administrativní rozdělení římské říše na konci 4. století n. l. (Zdroj: <https://placeduluxembourg.files.wordpress.com/2014/12/roman-empire-administrative-divisions-395.png>; popisky doplněné autorem)

2 Úpadek nebo kontinuita

Města, respektive jejich úpadek nebo kontinuita v pozdní antice, poutají pozornost moderní vědy. Toto období je důležité především jako přechodná fáze mezi antikou a raným středověkem, který nebyl tak civilizačně závislý na prosperujícím městě. V debatě, která se nad tímto tématem rozpoutala, lze identifikovat dva proudy – tak zvané „Katastrofisty a Kontinuisty“ (Ward-Perkins, 1997). První skupina hodnotí vývoj post-klasického města jako úpadek, neboť podle nich dochází k úplnému vymizení antického městského života. Na druhé straně se nachází optimističtější pohled, který naznačuje, že kontinuita městského života je charakterizována opětovným využíváním různých typických budov klasického antického města.

Tyto názory se nevyskytují jen v souvislosti se sídlištními centry, ale nabízí takový pohled i na celé období pozdní antiky. Na jedné straně máme tedy skupinu vědců (P. Brown, G. Bowersock, W. Goffart a A. Cameron), kteří upřednostňují kontinuitu a transformaci před úpadkem a kolapsem, což upřednostňují badatelé z druhé skupiny (B. Ward-Perkins, W. Liebeschuetz, P. Heather). Jedni by rádi prokázali, že středověká společnost byla zrozena z přerušení a diskontinuity s římskou minulostí (městské prostředí podle nich zmizelo

v mezidobí), kdežto druzí upřednostňují nepřerušovaný evoluční vývoj z římské doby do středověku prostřednictvím kontinuálního obývání městských center a výraznou přizpůsobivost městského způsobu života (Dey, 2015, 5). Chris Wickham (2005, 591–595) k tomu uvádí, že jedna strana diskuze inklinuje ke zdůraznění přežití městských center a pokračující schopnosti jejich obyvatel udržet si svůj životní styl, který je odlišuje od jejich venkovských protějšků, zatímco druhá část diskutujících obyčejně zdůrazňuje rozpad městské struktury a odpovídající utrpení společenské masy, která si musí vydobýt právo na existenci v troskách římské minulosti.

Konfrontaci těchto protikladných názorů nabízí opět H. W. Dey (2015, 6) při srovnání publikace B. Ward-Perkinse (2006) s provokativním titulem *Fall of the Rome and the End of Civilization* s knihou M. Kulikowskeho (2011) *Late Roman Spain and Its Cities*. Pro Kulikowskeho jsou invaze, změny režimu, hladomory a mory přechodné jevy s minimálním vlivem. Jazyk, kultura i duchovní (náboženská) stránka přežívají a dál existují v urbanizovaných sídlištních centrech, bez ohledu na to, jaké mají ulice, monumentální architekturu, přísun exotického zboží (např. luxusní keramiky) nebo vládnoucí vrstvu. Jsou to pro něj pružné prvky, které spojují římský svět s tím, který přišel po něm. Ward-Perkins vidí ve vojenské nestabilitě, sociálních ořesech a politické roztržitosti příčiny, které poškodily meziregionální komunikační a obchodní sítě, které z římské říše vytvářely prosperující a jednolitou masu. Ukazatelem rozpadu celého způsobu života se podle něho v mnoha oblastech stává např. postupné mizení kvalitní exportní keramiky. Ve vzájemně propojené ekonomice římského Středomoří zanikly intenzivní obchodní mechanismy a města tak podle něj ztratila důvod k existenci.

Tyto teorie úpadku a zániku nejsou nové. Již v 1. polovině 20. století se ve svých dílech H. Pirenne zabýval těmito myšlenkami. V 80. letech 20. století na něj navázali R. Hodges a D. Whitehouse. Existence římských měst podle nich byla umožněna středomořskou výrobní, obchodní a komunikační sítí. Pirenne viděl rozpad této sítě vlivem muslimské expanze v 7. století n. l., Hodges a Whitehouse z větší části v politické roztržitosti v 5. století n. l.

Wickham nabízí ještě trochu jiný pohled. Podle něj (2005, 10–13) je důležité dívat se na krizi nebo kontinuitu z pohledu jednotlivců. Pro obyčejné rolníky, kteří tvořili většinu populace v římské říši, se toho během období mezi antikou a středověkem mnoho nezměnilo. Někdy se změnil jejich vlastník, velkostatkář nebo vládnoucí elita, jindy platili nižší daně nebo se omezil přísun některého zboží. Je však nutné si uvědomit, že i v extrémních sociálních změnách jsou prvky kontinuity. Není-li původní populace zcela nahrazena, vyhnána nebo zabita zcela jinou, budou pokračovat i každodenní činnosti, které původní populace vykonávala – zemědělství, rituály, sociální výměna apod. Tento výklad nepopírá krizi jednotlivých prvků sociálního systému (státních struktur nebo obchodu), ale snaží se všechny tyto prvky hodnotit jako celek.

Takové velké syntézy, které se snaží vše celistvě vysvětlit, tvoří podle Deye (2015, 8) spíše historici než archeologové. Ti se většinou zabývají konkrétní lokalitou nebo regionem a zdráhají se aplikovat zjištěné vzorce na jiná území. V některých regionech městská infrastruktura zmizí kompletně (například v oblasti dolního Dunaje nebo Británie), zatímco v jiných oblastech (Itálie, Galie, Hispánie, Levanta) je situace méně jasná. V otázce kontinuity nebo úpadku městského života by se tedy měl klást důraz na regionální rozdíly. Města byla po celou historii vypalována a ničena nepřítelem, poškozována je příroda, ale pokud poté nedošlo k výrazné přestavbě a změně v sídelním vzorci, byly příčinou dlouhodobé problémy, kterých si badatelé na základě dochovaných pramenů a archeologických výzkumů nemuseli nebo nemohli povšimnout (Wickham, 2005, 10–13). V současnosti se tedy preferuje snaha překonat tyto spory o kontinuitě nebo úpadku a vědci z obou táborů akceptují, že v rozdílných oblastech římské říše sledují rozdílné trajektorie.

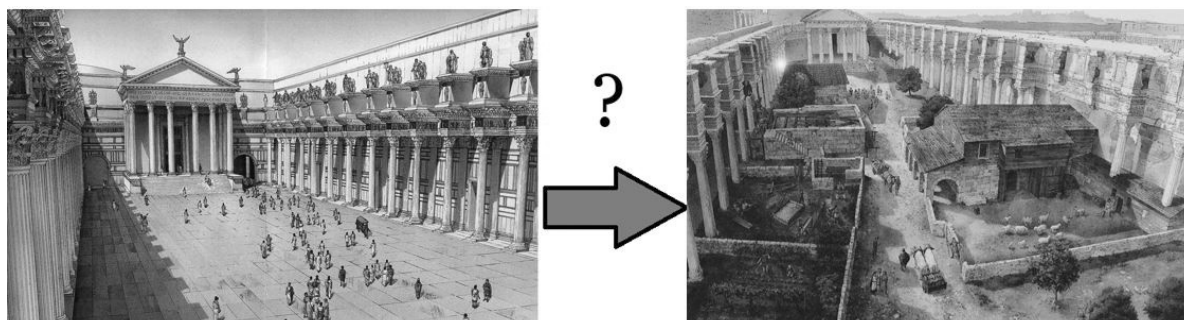
3 Krize měst v pozdní antice

Síla římské říše po celou dobu svého trvání závisela především na městech. Města byla hlavními opěrnými body armády a hlavní kořistí ve starověkých válkách. Císař je zachraňoval svými vítězstvími, vzdával se jich v případech své porážky, usiloval o jejich znovunabytí při ofenzivě a také nepřítel (například Peršané v případě klíčového hraničního města Nisibis) se jich někdy dožadoval v diplomatických jednáních. Libanios např. zdůrazňoval roli Antiochie jako místo koncentrace vojenských oddílů, válečného materiálu i zásob (Lib. Or. 11.177). Ale i menší města měla strategický význam jako pevnosti (např. na rýnském a dunajském limitu), a proto se je snažil např. budoucí císař Iulianus Apostata, ještě jako *caesar* (355–359 n. l.) při své snaze zajistit bezpečnost Galie, opevňovat. Města i za dominátu (na konci 3. století n. l.) patřila k místům s velkou vážností jak pro své kulturní bohatství a lidnatost, tak pro mnohé civilizační vymoženosti – lázně, divadla apod. (Češka, 1964, 174). Přes své zjevné kulturní bohatství i technologické inovace¹⁰ se ovšem potýkala i s četnými problémy.

Jedním z nich byla řada tíživých a finančně nákladných povinností – řádné (*collatio lustralis*) i mimořádné zdanění, přispívání k císařským oslavám¹¹ odváděním zlatých věnců (*aurum coronarium*), povinnosti při přesunech vojenských jednotek (ubytovací povinnost nebo naturální dávky) a další. To vše se odehrávalo za zhoršující se ekonomické situace římské říše a za stále většího důrazu kladeného na naturální dávky. Neuvážená politika krizi měst prohlubovala a ani ozdravná opatření císařů, jako byli např. Iulianus Apostata (361–363 n. l.), Valentinianus I. (365–378 n. l.) nebo později Maiorianus (457–461 n. l.), ji nedokázala zastavit. A když se barbari naučili dobývat antická městská opevnění, stala se oblíbeným cílem jejich kořistnických výprav (Bednaříková, 2003, 31).

S úpadkem nebo transformací ekonomických, politických, kulturních i náboženských aspektů klasického římského konceptu města se mění i jeho sociálně-rituální složka. Obyvatelé by podle ideálů křesťanské nauky neměli chodit do divadel, cirků a amfiteátrů, nevykonávat ve městech pohanské rituály a neslavit pohanské svátky či festivaly. Z městského života se tak vytrácí např. gladiátorské zápasy, ale i kult péče o lidské tělo v gymnasiích a palaestrách. Místo toho se na konci antiky konají poutě za významnými křesťanskými mučedníky, navštěvují se bohoslužby v městských kostelech a slaví se křesťanské svátky.

Na následujících stránkách budou podrobněji rozvinuty další aspekty krize klasického antického města – zdánlivé zmenšování opevněné plochy, demonumentalizace vnitřní zástavby a nové výstavby (přestavby) fortifikací.

obr. 2 – Graficky znázornění proces transformace městského prostoru (Nervova fóra) z klasického antického období (vlevo) v raně středověké (vpravo). Otazník označuje pozdně antické období přeměny. (Zdroj: <http://www.teggelaar.com/en/rome-day-3-continuation-3/>)

¹⁰ Ammianus Marcellinus se zmiňuje ve svém díle (14.1.9) o celonočním osvětlení v Antiochii r. 353/4 n. l.

¹¹ Nemusela to být jen vítězství na vojenských taženích, ale i svatby císařových dcer nebo kulaté výročí císařovy vlády.

4 Úpadek, nebo kontinuita sídelní krajiny

Narůstající vliv křesťanství ve společnosti vedl k úpadku klasických antických staveb. Krize aristokratických elit, městské samosprávy a zhoršující se hospodářská situace měst mohla vést k úpadku monumentální architektury (v pozdní antice se téměř nestaví nová fóra, divadla, amfiteátry nebo pohanské chrámy), jejíž výstavba a rekonstrukce byly v některých případech financovány v rámci *euergetismu*¹² z vlastních zdrojů aristokratických elit. Tyto zdroje byly ve změněných podmínkách používány na výstavbu soukromých nebo křesťanských budov. Jistá forma prestiže, sebezprezentace a zvyšující se vojenské nebezpečí zase vedly k výstavbě nových městských fortifikací nebo k úpravám starších. Tyto výše popsané faktory, ale i některé další, měly také vliv na architektonickou stránku pozdně antických měst.

Jak se tedy měnil fyzický vzhled většiny měst v antice? Model klasického antického města principátu obsahuje základní římskou architekturu – veřejné budovy, lázně, divadlo, chrámy, fórum, ulice s kolonádami případně akvadukt, cirkus nebo amfiteátr. Přeměna vnitřní zástavby z klasického pojetí, jak bylo definováno výše, ke středověkému pojetí se vyznačuje pomalým ústupem od pohanské monumentalitě. Mnohé transformace jsou charakterizované pomalými změnami a odrážejí společnost v přechodu z pozdně antické v raně středověkou (Jiménez, 2013, 77). Města vypadala jinak, protože se měnily priority těch, kteří jim vládnou. Pokud se změnila hlavní síla, která město formovala a působila na něj (kurie,¹³ náboženství, křesťanství; *euergetismus*; vládní struktury římské říše), změnil se podle Averil Cameron (2001, 169–170) i samotná tvář města.

Podle hypotézy, která hodnotí pozdně antická města jako upadající, jsou neklamným znakem urbánní krize následující znaky: zmenšení obytného prostoru, opuštění a rozebrání veřejných památek (divadel, chrámů, amfiteátrů), ztráta velkolepých sídelních budov, ekonomický úpadek a neschopnost obrany (Sami, 2013, 28). Podle Kirilova (2007, 4) byla za změnu fyzické tváře města zodpovědná krize městských financí a slabost kurií ve 4. stol. n. l. K dalším příčinám by se mohla přiřadit narůstající moc křesťanství a jeho implementaci do městských struktur, dále konkurenční „boj“ města s venkovem a následný ekonomicko-obchodní úpadek. Mezi více diskutabilní příčiny, které mohly přispět k finančnímu, demografickému i kulturnímu úpadku měst Kirilov (2007, 3–4) zařadil barbarské útoky, morové epidemie a neúrodu spolu s přírodními katastrofami (zemětřesení atd.).

V některých případech (lázně, akvadukty) kontinuita městské zástavby záležela na bohatství a vůli místních elit. Zdá se, že rozdílné využívání monumentálních staveb by se v některých případech dalo vysvětlit i jakousi módou. Např. cirky a amfiteátry se udržovaly na celém iberském poloostrově, v Zaragoze např. až do 6. stol. n. l. V Tarragoně byl podle Kulikowského (2005, 58) amfiteátr rekonstruován z nepoužívaného divadla za císaře Elagabala (218–222 n. l.) i pod vládou Konstantina (306–337 n. l.). Divadla se pravděpodobně nedočkala na iberském poloostrově (např. Tarragona, Cádiz, Cartagena) širší obliby, protože mnoho z nich se přestalo používat již v 2. stol. n. l. V jiných městech (např. Saguntum) byla modifikována ke gladiátorským zápasům. Pouze v několika důležitých městech, která by se dala zařadit mezi centra císařské vlády v dané oblasti (např. Mérida, Córdoba), se divadla těšila většímu zájmu. Podobný posun byl zaznamenán i v případě veřejných lázní. Na jedné straně je prokázáno jejich užívání v průběhu 4. stol. n. l., někde však mizí nebo jsou integrovány do sousedních kuriálních budov na konci 3. stol. n. l. (Kulikowski, 2005, 58). V těchto výše psaných trendech není vidět úpadek městského ideálu

¹² Někde také *euergetismus*. Služba či dar společnosti (obci) od významné osoby, která je financuje z vlastních soukromých zdrojů a vystupuje jako mecenáš. V Řecku a Římě bylo prostřednictvím *euergetismu* financováno krytí významných částí veřejných služeb a staveb.

¹³ Municipální samospráva (městská rada).

nebo nedostatečná kapacita kuriálů postarat se o klasické monumentální budovy, ale změnu z veřejného, římského pojetí, k soukromému a více provincionálnímu pojetí.

Kulikowski (2005) uvádí následující tradiční interpretaci paradigmatu hispano-římského urbanismu v pozdní antice. Krize 3. stol. n. l. podle něj zničila starý městský pořádek, ve kterém měly kurie udržovat hlavní infrastrukturu měst a způsobila tak úpadek městského patriotismu u kuriálů. Ti nadále neinvestovali své finanční prostředky do zvelebení svého města, ale naopak se snažili svým povinnostem utéci do císařských nebo církevních služeb. Ve stejnou dobu se externí (barbarské vpády) i interní (občanské války, konkurence církve a městských kurií, zvýšená daňová zátěž) příčiny podílely na další destabilizaci vládnoucích elit, které trpěly ekonomickým úpadkem. Výsledkem bylo, že města upadala, monumentální architektura se rozpadala a hispano-římské elity utíkaly z měst na venkov. Hispánie prošla silným procesem ruralizace, kdy dominantní složka společnosti změnila své primární sídlo, a s touto změnou se přesunula politická i ekonomická moc na venkov. Města nadále sloužila „pouze“ jako sídliště pro biskupy a císařské úředníky. Tento názor byl udržován po mnoho dekad ve španělské vědecké komunitě archeologickými výzkumy, které explicitně spojovaly nalezené poznatky s kusými informacemi z narativních pramenů. Nové archeologické výzkumy nutí podle Kulikowskeho (2005) vědeckou komunitu revidovat tyto tradiční interpretace.

obr. 3 – Západní část římské říše s městy, zmíněnými v textu (Zdroj: mapový podklad *Antiquity À-la-carte*, 2012: Dostupné z <http://awmc.unc.edu/wordpress/alacart>; popisky doplněné autorem)

obr. 4 – Východní část římské říše s městy, zmíněnými v textu (Zdroj: mapový podklad *Antiquity À-la-carte*, 2012; Dostupné z <http://awmc.unc.edu/wordpress/alacart>; popisky doplněné autorem)

4.1 Menší opevněná plocha zástavby

Jak konkrétně se tedy lišil vzhled pozdně antických měst od těch klasických? Především začala zabírat menší plochu ve staré římskou hradbou opevněné rozloze. V době stěhování národů (4.–8. stol. n. l.) se stala neschopnost vlády garantovat bezpečí hraničním oblastem říše evidentní. Podle Kirilova (2007, 18) *Limes Romanus* již plně neplnil svoji ochrannou funkci, a tak roku 420 n. l. císařové Honorius a Theodosius II. (*Cod. Just.* 8.10.10) povolili stavbu soukromých opevnění. Výsledkem tohoto ediktu byl nárůst opevněných *villae* a menších pevností (*castra*), na které začaly spoléhat venkovské oblasti. To mohlo podpořit migraci obyvatel z velkých a nesoběstačných měst na venkov. Obyvatelé měst se také měli více podílet na obraně dlouhých hradeb, na jejichž celkové obsazení nestačila místní lokální posádka (Kirilov, 2007, 19). V důsledku toho bylo potřeba zkrátit (zmenšit) hradební zdi, protože zbylé obyvatelstvo spolu s malým vojskem nebylo schopno efektivně bránit dlouhé hrady. Můžeme tedy tento znak hodnotit ne jako znak úpadku, ale naopak vitality (schopnosti přežití) či opatrnosti (Kirilov, 2007, 19).

Kirilov ve svém článku také poukazuje na fakt, že většina klasických antických opevněných měst (Philippi v dnešní Makedonii, Taracco v dnešním Španělsku, Demetrias a Athény v dnešním Řecku, Priene v dnešním Turecku, Antiochie v dnešní Sýrii, nebo Diana Veteranorum v severní Africe) se skládala z městské zástavby a volných (neobydlených) ploch. Například u města s názvem Diana Veteranorum je opevněná oblast 400–500 ha velká, kdežto osídlení se předpokládá na 50–100 ha (Kirilov, 2007, 4–8). To se v pozdní antice mění a mnoho měst redukuje své opevnění pouze na jakési sídlištní jádro.

Dalšími příklady takového procesu jsou Athény, Korint nebo Pautalia, kde došlo po barbarských vpádech k redukci hradeb, aby se města mohla účinněji bránit. Při následujících útocích barbaři samotné město nedobyli, pouze vypálili (vyplenili) předměstí před hradbami. Justiniana Prima a pozdně antický Moksissos se rozkládali na 10, respektive 50 ha, přičemž opevněné byly pouze akropole v centru. Tento vývoj je patrný i v Hispánii (Cartagena,

Tarragona), Galii a Itálii. Menší opevněná urbánní jádra s větší hustotou obyvatel zanedlouho nedostačovala, a tak se osídlení paradoxně šíří za hradby jako předměstí. Mnoho z těchto předměstí bylo spojeno s křesťanským kultem nebo novými ekonomickými a obchodními příležitostmi. Tento proces byl paralelní v celé římské říši. V Galii vzniklo předměstí v Tours kolem svatyně mučedníků. Nová ekonomická centra, která přitáhla obyvatelstvo, jsou vidět kolem Malagy nebo Marseille. Další předměstí vznikající u Zaragozy nebo Pollentie jsou výsledkem extrémního zmenšení opevněné plochy.

V pozdně antickém městě tedy musíme rozlišovat opevněnou a reálně osídlenou oblast, protože mnoho obyvatel žilo vně fortifikace. V císařské ekonomice a administrativní struktuře představovala tato města i přes (z)krácené hradby centra svých teritorií (Kirilov, 2007, 11–16).

4.2 Christianizace a demonumentalizace

Christianizace měst změnila jejich vzhled ve dvou chronologických fázích. V první fázi vznikaly aktivní christianizací nové církevní stavební struktury nebo byly přebudovávány staré. Ve druhé fázi se tento proces stupňuje k aktivnímu ničení pohanských míst (chrámů). Je potřeba zdůraznit, že mnoho pohanských staveb v nové společenské situaci přestalo plnit svůj účel, staly se nadbytečné a pro svou další údržbu nákladné. V důsledku toho byl materiál z fór, cirků nebo divadel vytěžen a znovu použit pro jiné stavební účely. Po rozšíření křesťanství se začalo brojit proti základním veřejným stavbám (divadla, pohanské chrámy, amfiteátry, cirky) klasického města, které společensky a kulturně konkurovaly kostelům s jejich bohoslužbami. Vzestup křesťanství tak není spojený jen s ničením pohanských chrámů a staveb kostelů, ale i s transformací veřejného městského prostoru (Kirilov, 2007, 18).

Jako první začal s využíváním stavebního materiálu ze starších budov Konstantin Veliký, a to pravděpodobně z ideologických a estetických důvodů např. při stavbě baziliky sv. Jana v Lateráně roku (313–324 n. l.), což bohužel udalo následování hodný příklad pro další křesťanské císaře při příštích církevních stavbách (Huberts, 2014 18–19). Po uzákonění roku 392 n. l. křesťanství jako státního náboženství (*Cod. Theod.* 16.1.2) docházelo k rozebírání starých, nepoužívaných nebo rozpadajících se pohanských chrámů a stavbám kostelů, což nenávratně proměnilo městskou krajinu. Např. Artemision v Efezu, jehož části byly použity při výstavbě lázní (*Harbour Baths*) v druhé čtvrtině 4. stol. n. l., bloky z temenu posloužily stavbě kostela sv. Marie a biskupského paláce v 20. a 30. letech 5. stol. n. l., další části svatyně a zbylé části kolonády spolu s pedimentem se objevují v basilice sv. Jana (Jacobs, 2007, 126). V Efezu toto rozebírání pohanských chrámů bylo způsobeno zemětřeseními (358 n. l., 365 n. l., 368 n. l.), která poškodila mnoho užitečnějších a důležitějších budov (Jacobs, 2007, 127).

Chrámů, které nebyly poškozené, ve většině případů zůstávaly stát, a dokonce se dostávaly pod ochranu císařských autorit, které pro ně měly jiné využití – budovy administrativy, musea, centra zábavy (*Cod. Theod.* 16.10.8). Libanios dále dokládá přeměnu v kancelář výběrčího daní, školu, soudní síň, shromaždiště pro právníky nebo soukromou rezidenci (*Or.* 30.42, 1.102, 45.26). Ve 4. století n. l. době jsou také ještě vydávány zákony (např. *Cod. Theod.* 15.1.1, 15.1.11, 15.1.16, 15.1.21, 15.1.24) zakazující úmyslné ničení starých chrámů a následné využívání stavebního materiálu při konstrukci nových staveb. To se ovšem mění se zákonem z roku 435 n. l. (*Cod. Theod.* 16.10.25), který již umožňoval „aktivní“ ničení pohanských památek.

Christianizace měst i společnosti byla pravděpodobně pomalejší, než se dříve předpokládalo. Liebeschuetz (2015) udává, že k viditelnějším změnám mohlo docházet ke konci 4. st. n. l. a později.

4.3 Fortifikace

Fortifikace vznikající v pozdní antice jsou podle Andersona (2013, 76) často interpretovány pouze jako architektonický prvek, který vyplynul z potřeby chránit obyvatelstvo během válek a invazí. Tato opevnění nejčastěji vznikala za vlády Theodosia I. (379–395 n. l.), který nastoupil po smrti císaře Valenta v bitvě s Góty u Adrianopole roku 378 n. l. Stavba je tedy pravděpodobně důsledkem administrativních nařízení, která následovala po šoku ze selhání armády. Gótové mezitím na konci 4. stol. n. l. plenili řecká a další balkánská města, především ta neopevněná. Naopak Adrianopole, která měla kvalitní fortifikaci, obléhání odolala. Po této zkušenosti docházelo k přestavbě či novým stavbám opevnění ve východních částech římské říše (Athény v letech 408–412 n. l., Korint, Sparta, Aigina, Korone v Messénii na začátku 5. stol. n. l., Skythopolis v Palestině Secundě nebo Antiochie také na začátku 5. stol. n. l.). Na západě (v Hispánii, Galii a Itálii) je situace podobná a mnoho měst (např. na začátku 5. stol. n. l. Řím, Neapol, Tarracina, Albenga nebo Ravenna) se opevňuje před blížícími se Alarichovými Góty (Jacobs, 2012, 117–125).

Nemuselo se však ve všech případech jednat o opevňování větších a vojensky či ekonomicky důležitějších center, ale i těch menších. Ta sloužila jako jakési záchytné body v širším strategickém systému a přestupní stanice pro *annona militaris*, logistiku (zásoby surovin, řemeslnou výrobu apod.), kterou města poskytovala vojenským jednotkám umístěným na limitu nebo ve vnitrozemí (Fernández-Ochoa & Morillo, 2005, 333–335). Podobný účel mohlo plnit i opevnění jihofrancouzských měst např. menšího městečka Bayonne, které mělo zajišťovat cestu mezi Hispánií a Trevírem (Villais, 2009, 37).

Na druhou stranu, některá úhledně postavená a kvalitní pozdně antické opevnění pravděpodobně nemohlo vznikat v dobách vojenského (barbarského) nebezpečí, kdy se hledělo spíše na funkční (obrannou) funkci než na estetiku a vzhled. Stavba těchto opevnění se tak jeví jako otázka prestiže, oddanosti císaři, důležitosti města nebo vlastní sebe prezentace (Villais, 2009, 39–41). Podobný názor zastávají Fernández-Ochoa a Morillo (2005). Ti ve svém článku předpokládají, že některá města se snažila výstavbou fortifikací spíše demonstrovat svoje bohatství a prestiž. Nově vznikající fortifikace by tedy primárně nepotřebovala jako obranu před externím nepřítelem. Anderson (2013, 79) uvádí, že hradba města Aphrodisias datována podle nápisů do let 350–360 n. l., nebyla postavena primárně k defenzivním účelům. Její stavba musela probíhat ve stabilním období pod silnými vlivy centrálních autorit. Snad představovala symbol římské říše a císařské moci. Dalším příkladem mohlo být opevnění Sagalassu ze začátku 5. století n. l., jehož stavba by sice mohla být podle Andersona (2013, 79) dána do souvislosti s vpády Isaurů (404–406 n. l.), spíše ale souvisela s vyjádřením moci města a zdůrazněním své identity vůči okolním městům (Konstantinopoli, Aphrodisias). Podle Rautmana (2011, 10) tak mohla být stavba fortifikací projevem nové městské identity v pozdní antice.

Stejně jako redukce hradbou obklopené oblasti, ani fortifikace tedy nemusela být vždy znakem úpadku či (vojenské) krize daného sídliště, ale spíše dynamikou, odolností nebo změnou městské identity (Kirilov 2007; Anderson, 2013).

5 Shrnutí

Došlo tedy v pozdní antice k úpadku, nebo transformaci sídelní krajiny? Fyzický vzhled města se v průběhu pozdní antiky zcela jistě proměnil. Nastal úpadek a následně i vznik nových architektonických struktur (nové fortifikace, nové druhy budov či zkrácení hradeb). V různých částech impéria se ale tento úpadek či transformace projeví s jinou intenzitou.

Ve východních částech římské říše (Severní Afrika, Blízký Východ, Řecko a Malá Asie) nejsou z hlediska velikosti a prosperity měst v rané fázi pozdní antiky příznaky úpadku. Diokletianovo rozdělení provincií na praefektury a diecéze mnoha městům pomohlo. Vyvíjela

se nová centra a zároveň se rozdělovala stará (velká) městská teritoria, což posilovalo ekonomické zázemí původních měst (Liebeschuetz, 1992, 8–10). V těchto městech existují doklady přestavb klasických monumentálních budov (např. portiky z Apameie, Antiochie, Efezu, Sard), v dalších vznikají bohaté aristokratické domy (např. Apamea, Antiochie, Athény) a v neposlední řadě všude dochází k budování nových církevních staveb (Ward-Perkins, 2008, 406). Dalo by se tedy říct, že na východě k úpadku sídelní krajiny nedochází, spíše k její transformaci. Model klasického antického města se ve východních oblastech Středomoří podle Lavana (2003) hroutí až v polovině 5. století n. l., kdy neodvratně postupuje christianizace města. Tradiční civilní budovy (fóra/agory, búleutéria, stadiony, gymnasia, praetoria) jsou zanedbávány a posléze rozebírány nebo přímo přestavovány (Lavan, 2003, 332).

Také na jihu římské říše lze vidět kontinuitu klasických městských struktur – konstrukce monumentální architektury a investic do městské infrastruktury. Mnoho měst, Cuicul (dnešní Djemila), Sifitis (dnešní Sétif) a Thamugadi (dnešní Timgad), v Africe ve 4. stol. n. l. vzkvétalo. Prosperita afrických měst mohla souviset s přísunem bohatství, které přinášel obchod s olivovým olejem, vínem a garumem (tradiční římská rybí omáčka) dominující tržisti v Itálii i celém Středomoří. Africká města nebyla příliš ovlivněna krizí 3. stol. n. l. Netrpěla invazemi barbarů a jen výjimečně¹⁴ vzpourou. Většina měst v provinciích Proconsularis, Byzacena i v Numidii neměla fortifikaci, což může naznačovat, že až do příchodu Vandalů byla města v bezpečí. Vláda v Římě byla daleko a neuplatňovala tak důsledně svou přísnou politiku. Vzkvétající města symbolizují pokračující nápisy (inskripce), které oznamují renovaci nebo stavbu nových, typově však klasických budov, jako jsou lázně, akvadukty apod. (Lepelley, 2011, 57–59). Znakem přetrvávajícího klasického města v severní Africe je i jejich titulatura. Po udělení občanských práv všem svobodným obyvatelům římské říše prostřednictvím *Constitutio Antoniniana* císaře Caracally v roce 212 n. l., ztratilo rozdělení měst na kolonie či municipia smysl. I přesto se však v severoafrické literatuře nadále vyskytují. V Augustinově době bylo např. Kartágo nadále vedeno jako *colonia*, Thagaste jako *municipium* (August. *Conf.* 6.7.11, 9.8.17). Podle Lepelleyho (2011, 60–61) se snad mohlo jednat o doklad lokálního patriotismu. Zde podle Liebeschuetze (1992, 11) města začínají upadat až za vlády Honoria (395–423 n. l.) a Valentiniana III. (425–453 n. l.).

Na severu římské říše (Balkán, oblast Dunaje, sever Galie a Británie) je obrázek rozdílný. Zde docházelo k úpadku a v některých případech i ke kolapsu. Kromě sídelních měst (např. Sirmium, Trevír) a center umístěných na limitu, kde byla armáda a císařská správa schopna udržovat městský standard, se u ostatních měst projevují známky úpadku. Např. je opevňována jen velmi malá sídelní oblast (15 ha a méně), není zde evidence o vzniku předměstí, přestavbách budov nebo o přírůstku křesťanských staveb (Ward-Perkins, 2008, 406).

Mezi těmito dvěma sektory je centrální oblast (Španělsko, jih Galie a Itálie), kde je situace nejasná. Jen vzácně je zde prokázána hradba zmenšující sídelní oblast a ve zmenšené míře dochází k výstavbě nových církevních i jiných budov. Zdá se, že tato část říše se stávala na konci 2. stol. n. l. soběstačnější, alespoň co se týká charakteristického římského civilizačního zboží – jemné keramiky, skla, vína, olivového oleje a koření (Liebeschuetz, 1992, 11). To mohlo také vést ke snížení populace obchodních center a úpadku měst na starých obchodních trasách (Liebeschuetz, 1992, 12). Faktory, které oslabovaly města: malé teritorium, neúrodná půda, slabé výrobní nebo distribuční prostředky, absence orgánů civilní, vojenské nebo církevní administrativy, popřípadě vojenská posádka se v této centrální oblasti prolínají a dávají tak nejednoznačný výsledek. Kombinace těchto faktorů mohla oslabit

¹⁴ Berbeři se vzburili v Numidii letech 253–260 n. l. a 290–293 n. l., ale jádro provincie zůstalo neporušeno. Podobně ve 4. stol. n. l. byla pouze provincie Tripolitana napadena nomády (363–367 n. l.), a jen Mauretania utrpěla škody povstáním Firma (371–375 n. l.).

městskou populaci nebo schopnost obnovit sídliště zničené válkou (Liebeschuetz, 1992, 6–15), ale zřejmé důkazy o úpadku nebo transformaci chybí.

Ve 4. stol. n. l. tedy existují větší rozdíly mezi severem a jihem, než západem a východem, jak by se dalo předpokládat. Je potřeba rozlišovat mezi regionálními variacemi měst, která se v mnoha ohledech lokálně lišila, ale i mezi tempem změn, kdy každé město mohlo projít transformací či úpadkem v jinou dobu (Ward-Perkins, 2008, 409–410). Řada měst sice přežila rozpad západořímského impéria, ale ztratila svoji primární civilizační funkci a proměnila se v pevnosti (*castra*). Jejich civilní centra byla buď rozebírána, nebo přestavována na stavby fortifikačního charakteru (Kysučan, 2010, 156).

Krize, kterou klasická města v pozdní antice trpěla, se stala klíčovým okamžikem v dějinách Středomoří. V celé oblasti dochází v pozdní antice ke změnám, které budou mít dopad na nově vznikající barbarské státy, které se chtě nechtě musely vyrovnávat s dědictvím římské říše. Přivedly změny klasická římská města ke krizi a následnému pádu, nebo se pod jejich vlivem transformovala a přizpůsobila se nastávající situaci. V každé oblasti obrovské římské říše se města s těmito faktory vypořádávala svým způsobem. Někde (viz výše) lze hovořit o úpadku městského prostředí, jinde zase o jeho transformaci. Jisté je, že na konci pozdní antiky dochází k vymizení pohanské monumentální architektury, civilní samosprávy města a *euergetismu*. Město již není chápáno jako kulturní, administrativní a politické centrum pro své venkovské okolí (zázemí), tuto funkci přebírá v raném středověku kostel.

Příčiny pádu či transformace klasického antického města v pozdní antice ovlivnilo mnoho faktorů – částečná ztráta politické autonomie ve prospěch církevních struktur, snížení ekonomických aktivit, destrukce způsobené válkou nebo přírodními katastrofami, úprk úředníků a šlechticů na jejich venkovské statky, úpadek *euergetismu*, nadměrné daňové zatížení, přílišná centralizace administrativy a přebírání lokálních struktur církevními autoritami. Na druhou stranu přinesla pozdní antika městu i několik pozitiv – angažovanost biskupů v místní samosprávě, vývoj administrativy, vytváření nových institucí, které se starají o blaho obyvatel a implementaci křesťanství, které pomohlo některým městům se transformovat a přežít až do středověku (Liebeschuetz, 1992).

6 Paralely pozdně antických a moderních měst

Města hrála klíčovou roli nejen ve starověké společnosti, ale přes období vrcholného středověku jí hrají až do dnešní doby. Mohlo by se zdát, že během patnácti století vývoje se mnoho věcí změnilo, je tomu ovšem doopravdy tak? I dnes existují některé společné prvky moderního s modelem klasického, ale i pozdně antického města. Nedostatek archeologických a písemných pramenů sice nedovoluje kompletně rekonstruovat klíčové procesy, ale alespoň základní výběrové srovnání některých městských prvků a procesů.

Důsledky zkrácení opevnění, které v pozdní antice ochraňuje pouze jádro městské zástavby a které může být vnímáno jako doklad úpadku (demografického, vojenského), ale také životaschopnosti můžeme pocíťovat dodnes. Docházelo tak k nahuštění stavební hmoty i obyvatel na malý opevněný prostor, který ve většině městech vytvořil dnešní historické centrum. Zde se nachází nejstarší, turisticky nejoblíbenější a architektonicky jen málo změnitelné památky. V důsledku ochrany tohoto historického jádra města, v něm žije pouze malá (pokud vůbec nějaká) skupina rezidentů, ale v rámci atraktivity tato oblast láká turisty s přidruženým sektorem služeb a na něj navázané dopravy, která historické centrum postupně ničí (Schaffler, 2017, 18–39). Další konsekvencí, kterou zkrácení hradebního okruhu ovlivnilo by mohl být vznik suburbií¹⁵ (tzv. městské kaše, „urban sprawl“). Menší opevněná jádra dalším vývojem přestala stoupajícím počtu obyvatel dostačovat už v pozdní antice či

¹⁵ Více o tomto fenoménu v moderních městech např. v Ouředníček, M., Špačková, P., Novák, J. (2013).

raném středověku a další osídlení se tak rozšířilo před městské hradby (např. Tours, Malaga, Marseille), kde se na něj mohlo nakupit další osídlení ve vrcholném středověku a novověku (Smith 2010 s dalšími odkazy na literaturu).

Antická města byla prostoupená náboženstvím (pohanstvím a posléze křesťanstvím). V sídlištích existovaly chrámy, svatyně, kostely, kaple a další podobné druhy staveb. Náboženství různými festivaly, slavnostmi a svátky ovlivňovalo i usměrňovalo také městský život. V moderních městech má podobný vliv jiný druh „náboženství“ - konzum.¹⁶ Stejně jako křesťanství ovlivňovalo fyzický vzhled měst v pozdní antice, také konzum ovlivňuje vzhled moderní měst. Tradiční stavby (kostel, chrám, divadlo, radnice) jsou podle Kosíka (1997, 62–81) obkličovány a pohlcovány triviálními a pragmatickými stavbami sloužícími konzumu a administrativě. Dřívější antické chrámy a křesťanské kostely, tedy místa, kde se scházeli obyvatelé města za účelem socializace a určitého rituálu, jsou dnes nahrazeny obchodními centry s mramorovým či žulovým povrchem kontrastujícím s „šedým“ asfaltem, podobně jako tento protiklad existoval v antických chrámech s mramorovou podlahou a klasickou antickou šterkovou ulicí (Schlaffer, 2017, 57–61). Také v těchto moderních konzumních „chrámech“ se obyvatelé měst socializují a realizují určité „rituály“. H. Schlaffer (2017) v tom vidí posun původní antické *urbanitas* (znamenající jemnost a morální čistotu) v „novou *urbanitas*“ (symbolizující obchodem a zaneprázdněností) znamenající více konzumní chování vedoucí k vyššímu povrchnímu utrácení a k vyššímu zisku.

V pozdní antice docházelo k demonumentalizaci, kterou také můžeme zaznamenat i dnes. V souvislosti s monumentální architekturou (amfiteátry, divadly, fóry, chrámy) mohlo být antické město snadno identifikováno – mělo vlastní identitu, protože uvedené stavby nebyly totožné a nacházely se v různých částech města. Lidé se s městem identifikovali, bylo téměř součástí jejich vlastního jména (např. Hippodamos z Milétu, Pavel z Tarsu). Fórum či agora s monumentální (často náboženskou) architekturou tvořily v římských, respektive řeckých městech centrum politického i společenského života. Dnes tyto prostory a stavby ztratily svůj ráz a auru, protože jsou ověšovány reklamami a deformovány parkovišti (Schlaffer, 2017, 35–36). Michal Janata v „Doslovu“ ke knize H. Schlaffer (2017, 141–147) k tomu uvádí, že:

„Nikdy v dějinách měst nedošlo k tak radikální změně v prostorové skladbě, rozsahu a charakteru sídel jako v posledních desetiletích. Amorfnost, stejnost, fádnot a anonymita proměnily město. Dřívější veřejný prostor nahradila převaha dopravních staveb. Dochází (snad vlivem globalizace) ke glajchšaltizaci měst, redukováných na holé provozní funkce.“

Fortifikace, klíčová stavební struktura nejen v antice, ale i ve středověku a novověku ztratila v moderní době svou nejdůležitější roli – ochrana před vnějším světem. Jak je uvedeno výše, v pozdní antice navíc mohla hrát roli v městské identitě, mocenském postavení i politicko-ekonomické důležitosti opevněného města pro širší okolí. Prostřednictvím kontrolovaných a hlídaných bran se člověk dostával do „jiného“ světa – do města. Městský útvar byl díky ní tak kompaktní, že jej bylo možné zachytit na nástěnné malbě a případně jej vložit božstvu či světcovi do rukou. Města představovala věci, které jsou definovány zdí, jako je ořech definován skořápkou a člověk svojí kůží (Schlaffer, 2017, 11). Sídlíště se jim až do nedávné doby muselo podřizovat. Podobnou roli by mohly dnes hrát komunikace (silnice, železnice).¹⁷ Města se šíří směrem, kterým to dopravní tepna umožňuje (Kosík, 1997, 52–61). Chybí-li nějakému centru kvalitní komunikace, dochází k jeho postupnému úpadku (stejně jako v antice v případě fortifikací) a naopak je-li město napojené na železnici či dálnici, dochází k jeho rozvoji. Podle zásad „moderního urbanismu“ formulovaných v tzv. Athénské

¹⁶ Více o tomto fenoménu např. v Schlaffer, H. (2017) s doslovem M. Janaty nebo v Kosík, K. (1997).

¹⁷ Více o vlivu dopravy na moderní urbanismus např. v Antrop, 2004.

chartě z roku 1933 přísluší městu 4 elementární funkce – město pro bydlení, práci a rekreaci umístěné odděleně a doprava, která je vše spojuje. Podobně lze vnímat antické hradby, které město spojovaly a vymezovaly vůči okolí. Pád městských hradeb způsobil podle Schlaffer (2017, 11–12) sekularizaci města. S nimi město ztrácí svoji věcnou i spirituální podstatu. Pozornost se odklonila od postaveného města, které bylo symbolem a centrem moci, a zaměřila se na jeho obyvatele. Funkci, kterou dříve měly městské brány, dnes nahradila nádraží metra, zastávky městské hromadné dopravy a parkoviště, protože skrz ně se lidé dostávají do města (Schlaffer, 2017, 35).

7 Závěr

Podle Michaela Smitha (2010; 2012) je v současné vědě o městech nutná spolupráce několika vědních disciplín – archeologie, historie, architektury a urbanismu. Pochopení urbanismu považuje Smith (2010; 2012) za nemožné bez bližšího výzkumu měst v dávné minulosti. Z moderního urbanismu si archeologie může odnést lepší porozumění antickému městu a neduhům, kterými mohlo trpět (např. suburbia, chudinské čtvrti, (ne)udržitelný rozvoj) a moderní urbanismus se znalostí historického vývoje může poučit o podobných ekonomických, společenských, ekologických i politických procesech, které se ve městech odehrávají již cca 5 tisíc let. Tato vzájemná spolupráce bude realizovatelná a úspěšná, pokud budou specialisté z výše uvedených oblastí publikovat v mezioborových odborných časopisech, participovat v interdisciplinárních projektech a komunikovat s odborníky z jiných odvětví (archeology, historiky, geografy, sociology, urbanisty) zabývajících se městy. Porozumění antickému urbanismu může vést k lepšímu pochopení moderních urbanizačních procesů a jejich případnému ovlivnění. Zároveň se podle Smitha (2010) archeologie i urbanistika může otevřít sociálním a historickým vědám, ale také širší veřejnosti, která v tzv. západním světě žije z velké většiny ve městech.

V pozdní antice si pravděpodobně lidé neuvědomovali, že žijí v době krize klasického římského města – se zkracováním a výstavbou nových hradeb, christianizací demonumentalizací. Podobně si to možná neuvědomujeme dnes my, obyvatelé moderních vysoce urbanizovaných center. Evropská civilizace čelí ekonomickým, společenským i vojenským krizím stejně, jako jim kdysi čelila mocná římská říše. Proslulý Ciceronův výrok (Cic. *De or.* 2.36) říká, že „dějiny jsou svědky časů, světlem pravdy, živou pamětí, učitelkou života a poslem minulosti.“ Neměli bychom nechat toto světlo zhasnout, svědky časů odejít a živou paměť zemřít.

Literatura

Pramen

- Aristid. *Or.* = P. Aelius Aristides. *The complete works*. Vol. II: Orations XVII-LIII. Translated by Charles A. Behr. (1981). 2 volumes. Leiden: E. J. Brill.
- Arist. *Pol.* = Aristotle. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 21. Translated by H. Rackham (1944). London: Harvard University Press.
- Amm.Marc. = Ammianus Marcellinus. Translated by J. C. Rolfe (1963) London: Harvard University Press.
- August. *Conf.* = Augustine. *Confessions*. Ed. J. O'Donnell (1992). Oxford: Oxford University Press.
- Cic. *De or.* = Marcus Tullius Cicero, *De oratore*. Ed. by K. W. Piderit (1862). Leipzig: Teubner.
- Cod.Theod. = Codex Theodosianus. *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis*. Ed. Th. Mommsen & P. Meyer (1905). Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften.

- Quint. Inst. = Quintilian. *Institutio Oratoria*. Translated by H. Edgeworth Butler (1921). Cambridge: Harvard University Press.
- Lib. Or. = G. Downey. (1959). *Libanius Oration in Praise of Antioch* (Or. XI). S. 652–686.
- Paus. = Pausanias. *Pausanias Description of Greece*. Translated by W. H. S. Jones (1918). London: Harvard University Press.
- Salv. *De gub. Dei.* = Salvianus. *De gubernatione Dei*. Ed. J. P. Migne (1847). Paris.

Sekundární literatura

- ANDERSON, W. (2013). Fortification and Landscape Transformation in Late Antique Pessinus. *Journal of Mediterranean Archeology*. Vol. 26, No. 1, s. 75–96. ISSN 1743-1700.
- ANTROP, M. (2004) Landscape change and the urbanization process in Europe. *Landscape and Urban Planning*, Vol. 67. s. 9–26. ISSN 0169-2046.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J. (2003). *Stěhování národů*. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7021-705-4.
- BRILL'S NEW PAULY. "Town, city". Antiquity volumes edited by: Hubert Cancik and, Helmuth Schneider. Leiden: Brill.
- CAMERON, A. (2001). *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–600*. London; New York: Routledge. ISBN 0-203-17723-1.
- ČEŠKA, J. (1964). Ekonomický boj venkova s městem v prvním století římského dominátu. In: J. KRÍŽEK, ed. *Sborník historický*. č. 12. Praha: Československá akademie věd. s. 169–203. ISSN 0577-3725.
- DEY, H. W. (2015). *The Afterlife of the Roman City. Architecture and Ceremony in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. New York: Cambridge University Press. ISBN 978-1-107-06918-3.
- FERNÁNDEZ-OCHOA, C. & MORILLO, A. (2005). Walls in the Urban Landscape of Late Roman Spain: Defense and Imperial Strategy. In: K. BOWES & M. KULIKOWSKI, eds. *Hispania in late Antiquity: current perspectives*. Leiden: Brill. s. 299–340. ISBN 9789004143913.
- GATES, CH. (2011). *Ancient Cities: the archeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*. London: Routledge. ISBN 978-0415498647.
- HUBERTS, L. (2014). *Ideology vs. Practice. The Use of Spolia in the Early Christian Churches of Rome, 300–600 AD*. Masterthesis. Radboud University Nijmegen.
- JACOBS, I. (2012). The Creation of the Late Antique City. Constantinople and Asia Minor during the „Theodosian Renaissance“. *Byzantium: Revue Internationale des Etudes Byzantines*, Vol. 82, s. 113–164. ISSN 03782506.
- JIMÉNEZ, J. J. (2013). Crisis or crises? The End of Roman Towns in Iberia, Between the Late Roman and the Early Umayyad Periods. In: E. M. van der WILT & J. M. JIMÉNEZ, eds. *Tough Times: The Archeology of Crisis and Recovery*, Oxford: British Archeological Reports. s. 77–90. ISBN 978-1407310909.
- KIRILOV, Ch. (2007). The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the „antique city“ in the lands of the Eastern Roman Empire. In: J. HENNING, ed. *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Berlin: Walter de Gruyter. s. 3–25. ISSN 1862-1139.
- KOSÍK, K. (1997) *Předpotopní úvahy*. Praha: Torst. ISBN 80-7215-036-7
- KULIKOWSKI, M. (2005). Cities and Government in Late Antique Hispania: recent advances and future research. In: K. BOWES & M. KULIKOWSKI, eds. *Hispania in late Antiquity: current perspectives*, Leiden: Brill. s. 31–70. ISBN 9789004143913.
- KYSUČAN, L. (2010). *Oni a my: dvanáct neodbytných otázek mezi antikou a postmodernou*. Brno: Lipka. ISBN 9788090480704.

- LAVAN, L. (2003). The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces in Practice. In: L. LAVAN & W. BOWDEN, eds. *Theory and Practice in Late Antique Archeology*, Leiden: Brill. s. 314–337. ISBN 978-9004125674.
- LIEBESCHUETZ, W. (1992). The End of the Ancient City. In: J. RICH, ed. *The City in Late Antiquity*, London: Routledge. s. 1–49. ISBN 978-0415144315.
- LIEBESCHUETZ, W. (2015). Transformation and Decline: Are the Two Really Incompatible? In: W. LIEBESCHUETZ, ed. *East and West in Late Antiquity*, Leiden: Brill. s. 29–54. ISBN 9789004289529.
- LEPELLEY, C. (2011). The survival and fall of the classical city in Late Roman Africa. In: J. RICH, ed. *The City in Late Antiquity*, London: Routledge. s. 50–76. ISBN 978-0415144315.
- OUŘEDNÍČEK, M., ŠPAČKOVÁ, P., NOVÁK, J. (2013): *n. Academia*, Praha, 200 s. ISBN 978-80-200-2226-4.
- PEDERSÉN, O.; SINCLAIR, P.; HEIN, I. & ANDERRSSON, J. (2010). Cities and Urban Landscapes in the Ancient Near East and Egypt with Special Focus on the City of Babylon. In: P. SINCLAIR; G. NORDQUIST; F. HERSCHEND & Ch. ISENDAHL, eds. *The Urban Mind, Cultural and Enviromental Dynamics*, Uppsala: Edita Västra Aros AB. s. 113–147. ISSN 1651-1255.
- RAUTMAN, M. (2011). Sardis in Late Antiquity. In: O. DALLY & Ch. RATTÉ, eds. *Archeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Michigan: Kelsey Museum of Archeology, 1–26. ISBN 978-0-9741873-5-8.
- SAMI, D. (2013). Sicilian cities between the fourth and fifth centuries AD. In: R. Garcia-Gasco; S. G. SÁNCHEZ & D. HERNÁNDEZ DE LA FUENTE, eds. *The Theodosian Age (A.D. 379–455), Power place, belief and learning at the end of the Western Empire*, Oxford: British Archeological Reports. s. 27–36. ISBN 978-1407311074.
- SCHLAFFER, H. (2017) *City. Život v ulicích plánovaného města*. Zlín: Archa. ISBN 978-80-87545-48-5.
- SMITH, M. E. (2010) Sprawl, Squatters and Sustainable Cities: Can Archaeological Data Shed Light on Modern Urban Issues? *Cambridge Archaeological Journal*, Vol. 20, Issue 2, Cambridge: Cambridge University Press, s. 229–253. ISSN 0959-7743.
- SMITH, M. E. (2012) The Role of Ancient Cities in Research on Contemporary Urbanization. *UGEC Viewpoints*, No. 8., s. 15–19. ISBN 978-0-9888675-7-4.
- VILLAIS, G. (2009). *Ausonius' cities: perception of the urban space in fourth-century Gaul*. PhD. Thesis, Birmingham.
- WARD-PERKINS, B. (1997). Continuitists, catastrophists, and the towns of post-Roman northern Italy. *Papers of the British School at Rome*, Vol. 65, Cambridge: Cambridge University Press. s. 157–176. ISSN 0068-2462.
- WARD-PERKINS, B. (2008). The Cities. In: A. CAMERON & P. GARNSEY, eds. *The Cambridge Ancient History, Vol. XIII, The Late Empire, A.D. 337–425*, Cambridge: Cambridge University Press. s. 371–409. ISBN 978-0521302005.
- WICKHAM, Ch. (2005). *Framing the Early Middle Ages, Europe and the Mediterranean, 400-800*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0191532614.
- ZUIDERHOEK, A. (2013). Cities, Roman Empire (east). In: R. S. BAGNALL; K. BRODERSEN; C. B. CHAMPION; A. ERSKINE & S. R. HUEBNER, eds. *The Encyclopedia of Ancient History*, Oxford: Blackwell. s. 1516–1520. ISBN 9781444338386.

Informace o autorovi

Mgr. Tomáš Štěpánek

doktorský student Ústavu archeologie a muzeologie, Brno

stepanek.tomas@mail.muni.cz